

Modern Türklük

Araştırmaları Dergisi

Cilt 18, Sayı 2 (Haziran 2021), ss. 127-145

DOI: 10.1501/MTAD.18.2021.2.10

Telif Hakkı©Ankara Üniversitesi

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

MAKALE

Doğu Türkistan'da Ceditçilik Hareketi ve Ceditçi Abdulkadir Damolla

Erkin Emet

Ankara Üniversitesi (Ankara)

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, 20. yüzyılın başlarında Türkistan'a yayılan Ceditçilik hareketini incelemek ve bu hareketin Doğu Türkistan'daki gelişiminde Abdulkadir Damolla'nın rolünü ortaya koymaktır. Ceditçilik, Doğu Türkistan'da 19. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan, 20. yüzyılın başlarında ivme kazanan ve kısa zamanda önemli bir etki yaparak sosyal hayatın bütün alanlarını kapsayan millî bir gelişim hareketi olarak kendini göstermiştir. Ceditçilik hareketi, Doğu Türkistan'ın sosyopolitik ve kültürel hayatında daha önce benzeri görülmemiş bir değişimin yaşanmasını, Seyidiye Hanlığı'ndan günümüze dek 300 yıldan beri gaflet uykusunda olan Doğu Türkistan halkının uyanmasını sağlamıştır. Ceditçilik, temel amaçları ve idealleri Doğu Türkistan'ı Orta Çağ düşüncelerinden biri olan feodal bağılıktan, gerici ve batıl inançlara sahip sufi ve müridlerin yobaz düşüncelerinden temizlemek, ülkenin ve insanların modern çağa uyması, toplumun aydınlanması, özgürleşmesi ve zenginleşmesi için politikalar hazırlanmasını sağlamak amacıyla yapılan yeniliklerin genel adıdır. Rusya, Müslüman Türk halkları lideri İsmail Gaspiralı'nın etkisi altında meydana gelen bu hareketin Doğu Türkistan'a yayılmasında bir aydın, düşünür, eğitimci ve müftü olan Abdulkadir Damolla önemli rol oynamıştır. Çalışmada, Abdulkadir Damolla'nın Doğu Türkistan'daki ceditçilik faaliyetleri analitik yöntemle incelenmeye çalışılacaktır.

ANAHTAR SÖZCÜKLER

Çağdaş Uyghur Edebiyatı, Ceditçilik, Uyghur Türkleri, Doğu Türkistan, Kâşgar.

ABSTRACT

The purpose of this paper is to examine the Jadidist movement that spread to Turkestan in the early 20th century and to reveal the role that Abdulkadir Damolla played in this movement's progress in East Turkestan. Jadidism manifested itself as a national development movement that first emerged in East Turkestan in the late 19th century, gained momentum in the early 20th century, and made a significant impact in a short time just to take hold of all spheres of social life. The Jadidist movement led to an unprecedented change in East Turkestan's socio-political and cultural life and awakened the people of East Turkestan, who had lived in heedlessness for 300 years, from the Khanate of Saidiya up until the present. Jadidism is a generic term used for a series of reforms introduced with the primary objective and ideal to clear East Turkestan from the medieval thought of feudal loyalty, the bigoted thoughts of reactionary and superstitious Sufis and their followers, and to develop policies aimed at helping the country and the people adapt to the modern age while also facilitating the enlightenment, liberation and enrichment of the society. Abdulkadir Damolla, who was an intellectual, thinker, educator and mufti, played a significant role in the spread of this movement, which took place under the influence of İsmail Gaspiralı, the leader of the Muslim Turkic peoples in Russia. In this study, we will try to analyze Abdulkadir Damolla's jadidist activities in East Turkestan with an analytical approach.

KEY WORDS

Contemporary Uyghur Literature, Jadidism, Uyghur Turks, East Turkestan, Kashgar.

1. Giriş

19. yüzyılın ikinci yarısı Doğu Türkistan tarihindeki en çalkantılı dönemdir. Dünyada büyük değişmelerin olduğu, Doğu'da Mançu İmparatorluğu, Batıda Çarlık Rusya'sı, Güneyde ise Hindistan'ı işgal altında tutan Büyük Britanya İmparatorluğu Doğu Türkistan'ı Merkezî Asya'daki çıkar çatışmalarının bir parçasına dönüştürdü.

1860'lı yılların başında Doğu Türkistan'ın pek çok yerinde Mançu İmparatorluğu'na karşı ayaklanmalar patlak verir. Doğu Türkistan'ın batı bölgesi İli'den güneybatı bölgesindeki Hoten'e, Kâşgar vilayetinden Kumul vilayetine kadar her yerde millî bağımsızlık mücadelesi başlar. Yakup Bey Doğu Türkistan'ın büyük bir kısmını kısa sürede işgalcilerden temizleyerek Kâşgariye Devleti'ni kurar, Tann Dağları'nın kuzeyinde ise İli Sultanlığı ilan edilir fakat çok geçmeden Kâşgariye Devleti Mançu İmparatorluğu tarafından, İli Sultanlığı ise Çarlık Rusyası tarafından ortadan kaldırılır. Neticede, Doğu Türkistan ikinci defa Mançu İmparatorluğu tarafından işgal edilir. Abdulkadir Damolla böyle bir dönemde dünyaya gelmiştir.

2. Abdülkadir Damolla'nın Mücadelesi, Uygur Edebiyatı ve Eğitim Tarihindeki Yeri ve Önemi

2.1. Abdülkadir Damolla'nın Tahsili ve Fikrî Hayatı

Abdülkadir Damolla, Kâşgar'a bağlı Artuş ile Meşhed sınırındaki Bağank mahallesinde doğdu. Abdülkadir Damolla'nın doğum tarihiyle ilgili farklı görüşler vardır. Onun 1862 yılında doğduğu şeklindeki görüşün doğruluk payı yüksektir. (Tömür 1990: 23). Eğitimci-yazar Yalkun Rozi, eserlerinde Abdülkadir Damolla'nın 1870 yılında doğduğunu ileri sürmektedir.

Abdülkadir Damolla, "Büyük hoca" anlamına gelen 'Damolla' lakabıyla şöhret bulmuş, şiirlerinde "Gazi" mahlasını da kullanmıştır. İlk öğrenimini Sultaniye Medresesinde tamamlayan Abdülkadir Damolla, küçük yaşta Kuran-ı Kerim'i ezberlemiş, daha sonra Kâşgar'daki Hanlık Medresesinde başladığı İslamî ilimler tahsilini Buhara, Hokand ve Taşkent'te sürdürmüştür. O, Taşkent'te Kükeltaş ve Buhara'daki Abdülazizhan medreselerinde İslamî ilimlerin yanı sıra edebiyat, tarih, coğrafya ve matematik dersleri de almış, Fars ve Urdu dillerini öğrenmiştir.

Tahsil hayatının ardından memleketi Kâşgar şehrine dönen Abdülkadir Damolla Kâşgar'da yobazlığın ve tefrikanın hakim olduğu olumsuz bir tablo ile karşılaştı. Ona göre, bu durumun sebebi ilk öğretim müfredatının yetersizliği ve din eğitiminde iyi bir eğitim metodunun olmayışındır. Buhara'daki öğrencilik yıllarında yenilikçi hareketten etkilenen Abdülkadir Damolla eğitimde reform yaparak ilköğretim müfredatını değiştirmeye çalıştı. Örneğin, Abdülkadir Damolla önceleri camilere bitişik okullarda sadece dinî bilgilerin Arapça ve Farsça olarak okutulduğu "Eski Usul (Kadimî Usul)" yerine "Usul-i Cedit"i getirmiş ve bu konuda Çin Türkistan'ında ilk fetva veren alim olmuştur (İlku, 1998: 94). İlköğretim müfredatına pozitif ilimleri dahil etmiş, "Kadimî Usul"de bulunmayan sınav sistemini getirmiş, hem eğitim dilinin hem de o güne kadar Arap dilinde okunan hutbelerin Uygur Türkçesine çevrilmesini sağlamıştır.

Abdülkadir Damolla, "zaman uyanma zamanıdır, gaflet uykusunda uyuma zamanı değil; ilim, irfan devridir, cehalet değil; gayret vaktidir, tembellik devri değil" sözleri ile özetlediği yenilikçi eğitim hareketini başta camiler ve medreseler olmak üzere her yerde anlattı. Uzun yıllar boyunca Eski Usul'e alışan ve Usul-i Cedit'i benimsemekte zorluk çeken halkı, şeriatın emrettiği miras taksiminin matematik bilmeden yapılamayacağı gibi çıkarımlarla ikna etmeyi başarmıştır. Abdülkadir Damolla, Kâşgar'daki Lay Peştak Camisinde verdiği vaazlarla ve Abduveli Medresesinde verdiği derslerle bir eğitim seferberliği başlatmıştır. Kâşgar'ın en büyük camisi olan Idgah'da halka açık olarak yaptığı sohbetler ve din adamlarına

yönelik olarak verdiği ihtisas dersleriyle bir bakıma Usul-i Cedid'in alt yapısını oluşturarak geleceğin öğretmenleri ve yöneticilerini yetiştirmiştir. Onun öğrencileri arasında 1933'te Kâşgar'da kurulan Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin başbakanı Sabit Damolla, Abducelil Damolla ve şair Mehmet Eli Tevfik gibi isimler de vardır.

2.2. Kâşgar'da Açılan İlk Usul-i Cedid Okulu

Doğu Türkistan'da Abdülkadir Damolla'nın teşvikiyle açılan okulların ilki 1885 yılında Artuş'un İksak köyünde öğretime başlayan Hüseyiniye Mektebi'dir. 1907'de aynı yerde yine ilk defa öğretmen okulu faaliyete geçti. İstanbul'dan gelen Ahmet Kemal İlkul'un başkanlığındaki Türk öğretmenler burada öğretmenlik yaptı. Bu okulların açılmasına öncülük eden Abdülkadir Damolla bu okullarda öğretmenlik ve idarecilik yapmanın yanı sıra, okulların temel ders kitaplarını da yazdı. Kız öğrenciler için ayrı okullar açtı. Hayırseverlerin desteğiyle 1910 yılında Kâşgar'da Matbaa-i Nur'u kurdu ancak 1914 yılında hükümet bu eğitim kurumlarının tamamını kapattı. İstanbul'dan getirilen öğretmenlerin bir kısmı sınır dışı edilirken bir kısmı tutuklandı. Abdülkadir Damolla, bu zor dönemde, 1918 yılında Taşkent, Ufa, Kazan, Ural, Türkiye ve Mısır üzerinden hac yolculuğuna çıktı. Bu seyahat esnasında dünyanın durumunu gözlemledi. O, bu uzun seyahatin ardından, Doğu Türkistan'daki siyasî durumun yumuşaması üzerine memleketine döndü ve hemen Kâşgar Müftüsü olarak atandı. Öğretim ve kitap yazma faaliyetlerini sürdürürken, 14 Ağustos 1924'te Kâşgar'daki konutunda bir kiralık katilin yaptığı suikast sonucu şehit oldu. Uygur toplumu Doğu Türkistan'ın en karanlık yıllarında toplumu aydınlatmak için yola çıkan bu kahraman önderinden ayrıldı. Abdülkadir Damolla'nın ölümünden 60 yıl geçtikten sonra, merhum ile ilgili ilk eseri yazan edip Hevir Timur, Kâşgar'ı kaplayan bu hicran ile ilgili şunları yazmıştır: "Abdülkadir Damolla'nın ölümü Kâşgar halkını derinden üzdü, onun öldüğü gün gerçekten dehşet dolu bir gün olmuştu. Gök yırtıldı, yıldızlar döküldü, şiddetli gök gürültüsüyle yağmur yağdı. Yer sallandı, dağlar paramparça olup devrildi. Dünya karanlığa büründü, insanların gözyaşları sel gibi aktı, kalpleri yandı. Abdülkadir Damolla büyük bir alim idi. Onun için alem ağladı." (Tömür 1990:23)

Yüzbinlerce kişi, merhum Abdülkadir Damolla'nın cenazesini omuzlarına aldılar ve ona mersiyeler okuyarak Kâşgar'ın Hezret semtindeki Tahtakövrük Mezarlığına doğru sel gibi aktılar. İnsanlar, Abdülkadir Damolla'nın şehit edilmesi dolayısıyla şu mersiyeleri okudular:

<i>Tağu-taşlar tevrinip,</i>	Dağlar, taşlar sallanıp
<i>Kattik çakmak çakkanmu?</i>	Şiddetli yıldırım mı çaktı?
<i>Tümen suyu kan bolup,</i>	Tümen'in suları kan olup
<i>Bügün tetür akkanmu?</i>	Bugün tersine mi aktı?
<i>Keşkerning havasini,</i>	Kâşgar'ın gökyüzünü
<i>Çang-tumanlar baskanmu?</i>	Tozlar, dumanlar mı kapladı?
<i>Keşkerning jahanini</i>	Kâşgar'ın her yerini
<i>Kaygu-matem baskanmu?</i>	Kaygı, matem mi kapladı?
<i>Ay tutulmas deptimiz,</i>	Ay tutulmaz demiştik,
<i>Kün tutulmas deptimiz,</i>	Güneş tutulmaz demiştik,
<i>Damollağa döyüzler</i>	Damolla'ya deyyuslar
<i>Kest kilalmas deptimiz.</i>	Suikast yapamaz demiştik.

Tanınmış yazar Hevir Tömür'ün "Abdulkadir Damolla Hekkide Kisse" adlı romanının giriş bölümünde vurgulandığı gibi, 19. yüzyıl sonlarından 20. yüzyıl başlarına kadar Doğu Türkistan'ı karanlık bulutlar kaplamıştı ve bu yıllar karışıklık yıllarıydı. Bu yıllar, diktatörlerin hüküm sürdüğü, dinî gericilik ve yobazlığın hüküm sürdüğü, halkın aşırı yoksullaştığı, manevî hayatın içinin boşaltıldığı, halkın işgalci yönetimin zulmü altında inim inim inlediği yıllardı. Bu ortamda, Doğu Türkistan halkına bir umut vermek, onları aydınlatmak için yola çıkan Abdulkadir Damolla halkın büyük sevgisini kazanmıştı. Abdulkadir Damolla'nın cenazesine Doğu Türkistan tarihinde hiç görülmemiş bir şekilde çok sayıda insan katılmış, gözyaşları seller gibi akmış, cenazeye katılanlar ağıtlar yakmışlardı.

2.3. Abdulkadir Damolla'nın Buhara'da Geçirdiği 8 Yılı

19. yüzyılın son yarısında Türkistan'ın en önemli İslam merkezlerinden biri olan Buhara geleneksel İslamî medrese maarifinde kendine özgü bir üslup geliştirmiştir. Buhara üslubu medrese maarifi Kâşgar'daki medrese eğitimini de derin bir şekilde etkilemiştir. Bundan dolayı, İslam dünyasında Kâşgar'a "Sani Buhara" yani "İkinci Buhara" adı verilir. 20. yüzyıl başlarında Rusya'da çıkan Tatar dergilerinde makaleleri yayımlanan gazeteci Noşirvan Yaoşev bu konuda şöyle yazmıştır: "Buhara ile Kâşgar aynı mimarın tasarladığı bir çift esere benzer. Yani Buhara-i Şerifi tasarlayan kişi şüphesiz ki Kâşgar'ı da tasarlamıştır." (Yaoşev,2005: 30)

Abdulkadir Damolla ilk tahsilini Kâşgar'da yaptıktan sonra 1889 yılında Hokant'a gitmiş ve burada iki yıl eğitim almıştır. 1891 yılında Hokant'tan Buhara'ya

gitmiş ve buradaki tanınmış medreselerde sekiz yıl eğitim almıştır. Abdulkadir Damolla'nın hayatının anlatıldığı tek bir makale vardır. Bu makale, Rusya'da ortak Türk dilinde yayımlanan *Şura* dergisinin 10 Haziran 1916 tarihli 12. sayısında Abdulkadir Damolla'nın kendi hayatını anlattığı "Edebî Bir Musahibe" adlı makaledir. O, makalesinde şöyle yazmıştır: "Ben Buhara'da eğitim aldığım ve Buhara'daki eğitim müfredatını iyi bildiğim için bu konuda fikir beyan etmem gerekir. İlk önce Kâşgar'da eğitim aldım. Memleketim Artuş'tur. Hokant'ta iki sene okuduktan sonra hicrî 1309 yılında Buhara'ya gittim. Orada 8 yıl okuduktan sonra vatanıma döndüm." (Sulayman 2021). Abdulkadir Damolla, bu eserinde sekiz yıl eğitim aldığı Buhara medrese eğitiminin eski usulde olduğunu, bu usulün insanların fikir özgürlüğünü kısıtladığını, insanların tefekkürünü zayıflatıldığını dile getirerek eski eğitim sistemini şiddetle eleştirmiş, sert bir dille, "Cenabı Allah bütün dünyadaki İslam alimleri ve ulemalarına, özellikle Buhara mollalarına insaf versin!" diye yazmıştır.

Bilindiği üzere, 19. yüzyıl sonlarından 20. yüzyıl başlarına kadar olan geçiş döneminde usul-i kadim eğitim metodu ile eğitim yapılan Buhara medreselerinde bir kriz ortaya çıkmıştı. Bu metod modernlik, laiklik, çağa ayak uydurma ve kalkınma hareketi ile İsmail Gaspıralı önderliğindeki Kırım yarımadasında başlatılan ceditçilik hareketinin de hedefi haline gelmişti. Bundan dolayı, Buhara'da sekiz yıl eğitim aldıktan sonra Kâşgar'a dönen Abdulkadir Damolla gibi büyük alimler de eğitimde ve sosyal hayatta reform yapılmasının şart olduğunu ve çağa uygunlaşmak gerektiğini vurgularlar.

Abdulkadir Damolla, "Edebî Bir Musahibe" (Edebî Sohbet) adlı eserinde, Buhara'daki eğitiminin son yıllarında nasıl "Kadimcilerin" fikir çemberinden kurtulduğunu, nasıl koyu bir ceditçiye dönüştüğünü ve kendisini etkileyen olaylar hakkında da bilgi vermiştir.

Abdulkadir Damolla Hokand, Semerkend ve Buhara'da bir süre kalarak Türkistan'daki Ceditçilik hareketi ile yakından tanışmış ve "Cavahiru'l-İykan", "Miftâhü'l-Edep" ve "Edebiyat Açkuç" (Edebiyatın Anahtarı) adlı eserleri yazmıştır. Alimin "Miftâhül-Edep" adlı kitabı 1910 yılında Taşkent'teki "Gulamiye" matbaasında neşredilmiştir (Damolla 2002:1). Abdulkadir Damolla fikri keskin, bilgili, sorumluluk duygusu yüksek, reform yapma isteği güçlü bir insan olarak Batı Türkistan'daki Ceditçiler ile sıkı ilişki kurmuştur. Reform yapma arzusunu gerçekleştirmek ve usul-i cedit okulları açmak amacıyla "Bidayetu's-Serb", "Bidayetu'n-Nehvi" ve "Teshilu'l-Hesab" adlı ders kitapları hazırlamış, Kâşgar'daki bazı zenginlerin malî desteğiyle neşrettirmek üzere Kazan'daki "Millet" neşriyatına göndermiştir. Taşkent'teyken yazdığı "Miftâhü'l-Edep" adlı ders kitabının giriş

kısımında samimi bir şekilde Türkistan'daki Türk topluluklarının önde gelen kişilerine şöyle seslenir: "Geçmişteki âlimlerimizin izinden yürüyelim, topluma faydalı araştırmalar yapalım ve yüksek maarifi geliştirmeye çalışalım!".

Yukarıdaki bilgilere göre, Abdülkadir Damolla'nın aynı zamanda Türkistan'ın tanınmış, itibarlı ve saygın ceditçilerinden biri olduğu söylenebilir. Onun tek isteği, anavatanı Doğu Türkistan'da halkı aydınlatmak ve muasır medeniyet seviyesine ulaştırmak idi.

Abdülkadir Damolla, 1911 yılında Almatı üzerinden zamanında yenilikçi eğitimin geliştiği Gulca şehrine gelmiştir. O yıllarda Gulca'da Musabay Kardeşler'in açtığı okullar ve Ceditçi Tatar mektepleri çoğalmaya başlamış idi. Onun yenilikçi eğitimi yaygınlaştırma, Uygur halkını cehaletten ve batıl inanışlardan kurtarma konusundaki görüşleri Gulca'nın önde gelen aydınlarıyla kanaat önderlerinin desteğini almıştır (Yultuzi 2001: 288).

Abdülkadir Damolla Türkistan'ın önemli şehirlerine yaptığı bu gezisinde, o yıllarda Tatar eğitimcilerinin Türkistan'da yaygınlaştırmaya çalıştığı yeni eğitim metodu ile eğitim yapan "Usul-i Cedit" okullarının eski eğitim sistemi olan "Usul-i Kadim" ile eğitim yapan okullara göre daha çağdaş, daha iyi olduğunu bir kere daha kavramıştır. Bundan dolayı bu defa hiç tereddüt etmeden yeni sistemi Kâşgar'da yürürlüğe koyma kararına varmış ve 1912 yılında ilk "Usul-i Cedit" okulunu açmıştır.

2.4 Abdülkadir Damolla'nın Kâşgar'daki Mücadelesi

Doğu Türkistan'ın Kâşgar şehri tarihte bir bilim merkezi olarak dünyaca meşhur olmasına rağmen, 19. yüzyılın sonlarında, cehalet içinde can çekişmekte olan şehirler arasında sayılmaya başlamıştır. Tatar aydını Nuşervan Yaoşev bu konuda şöyle der: "Tarihte bilim ışıkları ile yeryüzü ve gökyüzünü aydınlatan bu şehir o yıllarda medeniyet ışığından tamamen yoksun bir şekilde cansız ve hareketsiz duruma düşmüştür." (2005:30). Kâşgar'da medrese eğitimi yaygınlaşmış olsa da eğitim kalitesi çok düşük idi. Bunun sebebi eğitim metodunun çok eski, eğitim içeriğinin de çok yüzeysel ve dar olması idi. Bu yüzden, Abdülkadir Damolla Kâşgar'da yenilikçi okullar açmaya çok önem vermiş, zeki ve çalışkan gençleri eğitim almaları için yurt dışına göndermiştir. Yurt dışına gönderilen öğrencilerin masraflarını 1911 yılında İstanbul'da Abdurauf Fitret, Osman Hoca, Abdulaziz Gulca, Mukimiddin Begcaniy ve Sadik Aşuroğlu gibi şahsiyetlerin kurduğu "Buhara Bilim Derneği" üstlenmiştir.

Japon araştırmacı Oyişi Şinyiçiro, "Kâşgar'da Yeniliğe Geçiş Hareketi" adlı makalesinde şöyle yazmıştır: "Bilge insan, reformcu ve ulema Abdülkadir Damolla 1912 yılında Kâşgar şehrinde cedit okulları açmıştır. Kâşgar'ın güneyinde yer alan

Tarım vadisindeki bölgelerde Müslümanları yenilikçi eğitimde okutmak için yurt dışından öğretmenler davet etmiş, bununla birlikte her yıl İstanbul, Kazan, Ufa ve Orenburg gibi şehirlere 10-15 öğrenci göndermiştir.” (2000: 24). Bu öğrenciler, Doğu Türkistan’daki cedit hareketinin gelişmesinde büyük rol oynamışlardır. Onlar, İsmail Gaspıralı’nın “Dilde, fikirde, işte birlik” sloganı ile Türkistan’da da millî uyanışın ortaya çıkmasında ve cedit okullarının açılmasında önemli rol oynamışlardır. Türkistan’daki Türk soylu aydınlar kendi topluluklarının millî gayelerini belirlemişler, çağdaşlaşma, kalkınma ve gelişmenin yollarını aramaya başlamışlardır. Aynı zamanda muhafazakarlık ile çağdaşlık, batıllık ile ilericilik arasında şiddetli bir çatışma ortaya çıkmıştır. İşte böyle önemli bir dönemde Abdulkadir Damolla İslam dünyasındaki önemli fikir insanları ile görüşmüş, Türk dünyasındaki önemli şehirleri ziyaret etmiştir. Bu dönemde, Uygur Türklerinin varlığını koruyabilmesi için neler yapılması gerektiğiyle ilgili düşüncelerini ilk defa ortaya koyan bir Uygur aydını, bu mücadele içinde olgunlaşan önemli bir aydın ve düşünce insanıdır. O, “Edebî Bir Musahibe” (Edebî Sohbet) adlı eserinde, “Gulca’dan memleketime döndükten sonrada önceki mesleğimi devam ettirerek halkımı reforma, yeni usul eğitime teşvik ettim.” diye yazmıştır.

Abdulkadir Damolla, “Akaid Zörürîye” (Zaruri Olan İlkeler) adlı eserinde açıkça şöyle der:

- İnsanların horlanmasına ve zebun olmasına sebep olan nedir?
- İki şeydir, biri cehalet ve bilgisizlik. İkincisi tefrik ve ihtilafıtır.
- Sevgi, saygı, itibar ve güç ne ile olur?
- Bilgi öğrenmek, okumak ve birlik beraberlik ile olur.”

Abdulkadir Damolla, Türkistan’daki önemli şehirleri dolaştıktan sonra Doğu Türkistan halkının kaderini değiştirmeye eğitim reformundan başlamak gerektiği kararını verir. Bu gayesini gerçekleştirmek için 1912 yılından itibaren Kâşgar’da bir dernek kurar ve bu dernek üzerinden okul açar, dergi ve kitap çıkarır. Onun bu hizmetleri kısa zaman içinde Doğu Türkistan sınırlarını da aşar. Abdulkadir Damolla kısa zaman içinde Kâşgar’da “Usul-i Cedit”in Doğu Türkistan’daki önderi olarak tanınır. Gerçi, Abdulkadir Damolla ilericiler nazarında büyük önder olarak görülse de, Kâşgar gibi o zamanda cehaletin pençesinde kıvranan bir şehirde onun arzularını gerçekleştirmesi hiç de kolay değildi.

1912 yılında Mançu İmparatorluğu dağıldıktan sonra, Çin Cumhuriyeti kuruldu. Mayıs 1912 tarihinde Yang Zengşeng bölgeye vali olarak tayin edildi. Bu dönemde Doğu Türkistan’ın çeşitli bölgelerinde ayaklanmalar patlak verdiği için yeni atanan vali Yang Zengşeng, Kâşgar’daki fikri tartışmalar ile ilgilenmeye zaman

bulamıyordu. Bundan dolayı, Abdulkadir Damolla Yang Zengşeng'in rezil siyaseti tarafından bir engellemeyle karşılaşmadan kısa zaman içinde büyük başarılar elde etmişti ancak sufiler, işanlar ve kadimci güçler yenilikçi harekete karşı çıkmışlar, bilmeyerek de olsa işgalci Yang Zengşeng hükümetinin ekmeğine yağ sürmüşlerdir. Ceditçilik hareketinin önderi Abdulkadir Damolla gibi bir insanın Kâşgar'da yüksek nüfuz sahibi olması ve toplumda geniş tabana sahip olması gerekiyordu fakat Kâşgar köklü bir tarihe sahip olan, çok sayıda medreselerin ve ulemaların bulunduğu bir şehir olduğu için burada kadimcilerin etkisi çok fazla idi. Böyle bir durumda, yaş henüz kırka gelen, uzun yıllar yabancı ülkelerde yaşayan Abdülkadir Damolla'nın Kadimciler tarafından kabullenilmesi mümkün olmayan düşünceleri ve hareketlerini gerçekleştirmesi çok zor idi. Kâşgar'daki ulemalar, sufiler ve işanların çoğu dar anlamdaki ibadetin dışına çıkmayan, tefekkür etmeyen insanlardı ve düşünen, özgürlük ve adalet arayan insanları "din karşıtı güçler" olarak yaftalayan dar görüşlü kişilerdi. Onların İslam dünyasının zayıflığı ve geri kalmışlığı konusunda bilgileri dahi yoktu, bilgileri olsa bile bu durumun sebepleri ile ilgili fikir yürütebilecek yeterlilikte değillerdi. Onlar, işgalci güçlere karşı koyabilecek düşünce ve bilgiye de sahip değillerdi. Sadece ibadetlerini yaparlar, hallerine şükrederek yaşarlardı. Onların önderi ceditçiliğe karşı çıkmakla tanınan Selim Damolla idi. Tarih ve coğrafya öğretmenliğinin haram olduğuyla ilgili bir fetva bile vermiştir. Onlar, yeni eğitim sistemini çarpıtmışlar ve bu sistemi savunanları dinde reform yapmak istemekle itham etmişlerdir. 1914-1916 yılları arasında Kâşgar ve Artuş'taki "Usul-i Cedit" okullarında öğretmenlik yapan Türkiyeli Ahmet Kemal Bey, kitabında onun Kâşgar'daki en büyük gerici din adamı olduğunu yazmıştır (İlkul 1998: 210).

Abdulkadir Damolla'nın etkisiyle Kâşgar gençleri Batı Türkistan'da neşredilen gazete ve dergilerin okunabileceği bir kuraathane açtılar ve "Cemiyet-i İslamiye" adlı bir ulemalar danışma kurulu kurdular. Bu danışma kuruluna Kâşgar'daki tanınmış ulema 'Şeyhülislam' lakaplı Molla İslam Damolla, 'Sultanu'l-Ulema' lakaplı Bahahiddin Mahtum, Obulkasim Ahunum ve Abdugafur Ahun Mehdum gibi zatlar üye oldular. Onlar, "Cemiyeti Heyriyet İslamiye" adlı bir vakıf kurdular, "Mutaliye Hidayet" adında "Usul-i Cedit" okulu açtılar.

Abdulkadir Damolla, "Usul-i Cedit" in anlatıldığı önemli eserlerinden biri olarak kabul edilen "Nasihat-i Amma" adlı eserini yayınlattı ve dağıtımını yaptı. Bu eser, "Usul-i Cedit" i anlatarak insanları cedit ideolojisine davet eden önemli bir eserdir. Bu eserde, eğitim reformunun, halkı modern eğitime davet etmenin önemi vurgulanmıştır.

2.5. Abdulkadir Damolla'nın Kâşgar'daki Faaliyetleri ve Ceditçiler ile Kadimciler Arasında Şiddetlenen Çatışmalar

Abdulkadir Damolla'nın Kâşgar'daki faaliyetleri ceditçiler ile kadimciler arasındaki çatışmayı şiddetlendirmiştir. Kadimciler, hükümete yakın oldukları, işgalci güçler ile işbirliği yaptıkları ve güçlü toplumsal temellere sahip oldukları için her zaman galip gelmişlerdir. Sonuç olarak, ilericilerin önderi Abdulkadir Damolla gerici mollalar karşısında yenik düşmüş, onlara yol vermeye mecbur kalmıştır. Abdulkadir Damolla, *Şura* dergisinin Aralık 1915 tarihli sayısında yayımlanan "Beyan-ı Hakikat" adlı makalesinde Kâşgar'daki yobaz mollaları şiddetle eleştirmiş, "ulemalar, büyükler, rehberler" şeklinde hitap ederek bu yobaz ve gerici güçleri şöyle eleştirmiştir: "Rehberlerimiz, bizim ülkemizde başlattığımız yenilikçi hareketi karalayarak fetvalar yağdırmaya başladılar. Teşebbüslerimiz daha gerçekleştirilmeden bir kenara itildi. Yenilikçi hareketi destekleyen gençlerin açtığı kütüphaneleri 'büyükler', 'tarikatlara zarar verir' diye kapattırdılar". Abdulkadir Damolla'nın kurduğu İslam Derneğini, *Dehriyet Oçiki*, yani Realistler Ocağı diye suçlayarak kapattırdılar. Kurduğumuz Cemiyeti Heyriyet İslamiye (İslam'ın Hayırlı İş Yapma Derneği)'yi, fitne ve fesat üretme merkezi olarak suçladılar ve hükümete şikayet edip kapattırdılar. Onun, "Nasihati Amma" adlı kitabını da 'topluma zararlı' diyerek toplattılar. "Mutalaa-i Hidayet" adıyla açtığı dinî, millî ve edebî konulara ağırlık veren "Usul-i Cedit" okulunu da kapattırdılar. Abdulkadir Damolla, bu durumu şöyle ifade etmiştir: "Çaresizlikten kalkınma ve kültür hizmetlerimizden vazgeçtik, önderlerimize uyduk ve huzura kavuştuk." O, "huzura kavuştuk" diyerek kadimcileri dolaylı yol ile iğnelemiştir (Rozi 2010:34). Bütün bunlardan Abdulkadir Damolla'nın o yıllarda Kâşgar'daki yobaz, gerici ve işbirlikçi güçlerle cesaretle nasıl mücadele ettiğini anlayabiliriz.

Abdulkadir Damolla bu makalesinde geri kalmış toplumların muasır medeniyete ulaşmasının toplum önderlerine ve coğrafi etkenlere bağlı olduğunu ortaya koymuştur. Tanınmış Alman düşünür Hegel, "Dünya tarihinin gelişme istikameti coğrafi özelliklerden ayrı değerlendirilemez... Çünkü yaşadığı coğrafya ile insanlar birbirinden ayrılamazlar. Coğrafi şartlar da insanların tarihî istikametlerini ve kaderini belirler" (Luis 2009:1) demiştir. Abdulkadir Damolla yakın dönem tarihimizde Doğu Türkistan'dan çıkmış, geleceği görebilen, gerçekleri ve doğruları kavrayabilen çok önemli bir önderdir. Biz, Doğu Türkistan'daki Türk topluluklarının bugünkü durumuna baktığımızda bunu daha iyi anlayabiliriz.

Tatar âlim Nuşervan Yaşev'in Abdulkadir Damolla'nın "Beyan-ı Hakikat" adlı makalesiyle ilgili yazdığı "Kâşgarlı Damolla Abdulkadir Efendinin "Beyan-ı

Hakikat" adlı makalesi *Şura* dergisinin 15 Nisan 1916 tarihli sayısında yayınlandı. Bu makalede Kâşgar gibi cehaletin hüküm sürdüğü bir şehirden Abdülkadir Damolla gibi şuurlu, bilgili ve vatansever bir aydının çıkması, Türkçe matbuatlar üzerinden gerçekleri anlatması beni çok sevindirdi. Bu konuda, bundan sonra da sürekli yazı yazmasını umut ederim. *Şura* dergisinin editörü, Abdülkadir Damolla'nın "Beyanat-ı Hakikat" adlı makalesi hakkında yazdığı değerlendirme yazısında şöyle yazar: "Damolla Abdülkadir Efendi'nin "Cevahirü'l-İykan" adlı eserini ilk defa okuduğumuz zaman onu Şam'da ya da Mısır'da eğitim almış kişi zannemiştik. Buhara'da tahsil yapan bir kişinin bu kadar mükemmel derecede Arapça bilebileceğini hiç düşünmemiştik, diyerek onun ne kadar bilgili bir kişi olduğunu vurgulamıştır.

2.6. Abdülkadir Damolla'nın Adının Türk Dünyasına Yayılması

Abdülkadir Damolla'nın Kâşgar müftüsü olarak görev yaptığı 1914 yılı sonlarında Kâşgar'a gelmiş olan ve altı ay kaldıktan sonra 1915 yılı ilkbaharında Kâşgar'dan ayrılarak Taşkorgan ilçesi üzerinden Batı Türkistan'a gidecek olan Adil Hikmet Bey ve Emrullah Bey gibi Türkiye'den gelen aydınlar, Üstün Artuş'taki Bavuddin Bay'ın evinde gerçekleştirdikleri vedalaşma ziyaretini şöyle anlatır: "Artuş'tan yola çıkmak üzereyken Kâşgar müftüsü Abdülkadir Damolla'nın gönderdiği bir adam bizim geri dönmemizi istedi. Çünkü müftü rüyasında bizim Rus askerlerine esir düştüğümüzü görmüş. Onun için bizim Kâşgar'a geri dönmemizi istemiş. Bir şeyleri anlamış gibi olduk, bu sadece bir rüya meselesi değildi. Müftü bey bir şeylerle ilgili bilgi sahibi olmuş gibiydi." (Hikmet Bey 1999: 128). Bu aydınlar, Hindistan ve Keşmir üzerinden Kâşgar'a gelmişlerdi. Afganistan üzerinden Türkiye'ye giden yolu iyi bilmiyorlardı. Bu yollar ise Rusların kontrolü altındaydı. Gerçekten, onlar Doğu Türkistan hududundan çıkar çıkmaz Rus askerleri tarafından tutuklanmıştır. Bu anlatılanlardan 1915'te Abdülkadir Damolla'nın Kâşgar müftüsü olduğunu ve yine bu insanın nasıl bir Türklük şuuruna sahip olduğunu görmekteyiz. Bunu biz yine Ahmet Kemal'in Kâşgar Hapishanesine atıldıktan sonra, 10 Ekim 1915 tarihinde Abdülkadir Damolla'nın kendisini ziyaret etmeye geldiğini anlattığı anısından da anlayabiliriz: "Bu gün Kâşgar müftüsü Abdülkadir Damolla hapishaneye beni görmeye geldi. Bu zat benim manevî babam idi. O, usul-i cedit okulunda okumanın farz olduğunu ilk olarak ortaya koyan önemli kişi idi. Müftülük, Müslümanlar arasında çok önemli bir görev idi. Müftü, aynı zamanda çok imtiyaz sahibi idi. Abdülkadir Damolla, "Usul-i Cedit" yolunda sıkı durup durmama konusunda toplumun baskısından dolayı taviz vermek zorunda kalsa da, bu onun "Usul-i Cedit" hareketinden vazgeçtiği anlamına gelmiyordu. Bu dönemde, ünü çoktan Doğu

Türkistan sınırlarını aşmış ve Batı Türkistan'da tanınmıştır. Kazan'da 15 günde bir yayınlanan *Şura* dergisinin 1916 yılındaki sayılarında, "Abdulkadir Damolla Kimdir?" başlıklı yazı dizisi yayımlanmıştır. Bu şekilde Türk dünyasında tanınmıştır. O, bu dönemde *Serb-Nehvi* (Şekil Bilgisi ve Söz Dizim Bilgisi), *Teshilu'l-Hesab* (Matematiği Kolaylaştırmak), *Coğrafya İlmî*, *Akaid Zörürîye* (Gerekli Akideler), *Bidayetü's-Serb* (Temel Söz Varlığı Bilgileri), *Bidayetü'n-Nehvi* (Temel Şekil Bilgisi), *Te'limü's-Sıbyan* (Çocuk Eğitimi) ve *Tecvid-i Türkiy* adlı ders kitaplarını yazmış ve bu kitapları bastırarak bütün okul ve medreselere dağıtmıştır. 120 şiirden oluşan "Muhammes" adlı bir eser yazmış, toplum, inanç, ahlak, değerler ve eğitim alanındaki görüş, eleştiri ve teşviklerini ortaya koymuştur. İçeriği derin, dili güzel bir eleştirel realizm özelliğine sahip olan bu eserin 1910'lu yıllar edebiyat tarihimizin eşsiz bir eseri olduğunu söyleyebiliriz.

Abdulkadir Damolla'nın bu eserlerinin okutulduğu Kâşgar medreseleri hakkında Ahmet Kemal şöyle bilgi verir: "O tarihlerde Kâşgar'da yurt içi ve dışında tanınmış 15 medrese varmış. Bunlar, Abdulkadir Damolla'nın idaresi altındaki Laypeştak Medresesi, Kâşgar Hanlık Medresesi, Héyitgah Medresesi, Ahunhaci Medresesi, Kazan Medresesi, Vanglik Medresesi, Bahavuddin Möhterem Medresesi, Dorga Beg Medresesi, Naci Hakimbeg Medresesi, Kenci Haci Medresesi ve Ordu aldi Medresesi gibi meşhur medreselermiş. Bu medreselerin 200'den fazla talebesi varmış." (İlku 1998:210)

2.7. İşgalci Çin'in Bölge Valisi Yang Zengşin'in Ceditçilere Karşı Yürüttüğü Faaliyetler

1912 yılında bölgenin yöneticiliğine tayin edilen Yang Zengşin öncelikle bölgede kendine karşı olan askerî ve sivil güçleri temizler, yönetimini sağlamlaştırdıktan sonra da yani 1915 yılında sonra tüm gücünü yerel ilericilerle aydınları yok etmeye yöneltir. Bu dönemde Doğu Türkistan genelindeki istihbarî faaliyetlere çok önem verir. Bu konuda, Avrupalı bir misyoner, Vali Yang Zengşin'i Kumul'daki bir güve böceğinin hareketini bile öğrenebilen bir yönetici olarak nitelmiştir. Doğu Türkistan'ı yönettiği 17 yıl zarfında (1912-1928) "halkı cahil bırak, yönet" taktiğini uygulamıştır. Yang Zengşin'in bu konuda şöyle bir şiiri bulunmaktadır:

*Yirak Şerîqtin keldim bu yakka,
Çing saqlap turimen Geribni.
Kaldurimen bilimsiz nadanliqta,
Padişahğa boysundurimen helkni.*

Uzak Doğu'dan geldim buraya,
Batı bölgesini iyi korurum.
İnsanları cahil bırakarak,
Padişaha itaat ettiririm halkı.

Yang Zengşin, bu dörtlükte dile getirdiği kötücül siyasetini gerçekleştirerek eski eğitim sistemini desteklemiş ve yeni usuldeki eğitimi engellemiştir. O yıllarda dinî okulların çoğu ilkokullar ve yüksekokullar olarak ikiye ayrılmıştır. Bu okullarda din kuralları ve temel dinî bilgiler öğretilirdi, fen bilimleri öğretilmiyordu. Bu eğitim sistemi, ezbere dayalı bir sistem olup, anlamın öğrenilmesi talep edilmiyordu. Yang Zengşin bu tip okulların açılmasını teşvik etmiştir (*Şinjangning Qisqıçe Tarihi*, 2000:85). Doğu Türkistan'ı Çinli düşünür Lao Zı'nın bilgililere değer verme, cahillere değer ver" teorisi ile yönetmiştir. *Şinjang'ın Minguo Dönemi Tarihi* adlı kitapta, Yang Zengşin'in Lao Zı'nın bu teorisine göre yönetmesi sonucu Doğu Türkistan'da kültür ve eğitim alanında büyük bir gerileme olduğu ortaya konmuştur. Uygur toplumunu sorgulamayan, okuma yazma bilmeyen, düşünmeyen ve cahil topluma dönüştürmüştür. Örneğin, Atuş'a bağlı İksak ilçesinde açılan öğretmen okulunu (Darülmualimini) zorla kapatmış, bu okulu destekleyen kişiler de çaresiz kalmışlardır. Buna çok üzülen Tatar aydını Nuşervan Yaoşev bu konuda şöyle yazmıştır: " Önceki yıllarda tanınmış kanaat önderlerinden Musabaylar'ın çabalarıyla Kâşgar'da Usul-i Cedit okulları açılmıştı. Bu okullar 5-6 yıl faaliyet göstermiş olsaydı 'Altı Şehir'deki' ilkokulların öğretmen ihtiyacı karşılanmış olurdu. Ama bu bahtsız toplum şu okullarını bile elinde tutamadı.". Tabî ki, bu okulların kapanmasında Yang Zengşin'in parmağı vardı. Yang Zengşin Türkiye'den gelen öğretmenlerle ilgili şöyle demiştir: "Türkler, ayet öğretmeyi bahane ederek kışkırtmalarına devam ederlerse, bunun yapacağı etkiyi tasavvur etmek mümkün değildir". (Çeng 2004: 133). O, bu düşüncesinden ötürü, 1917 yılında Türkiyeli öğretmen Ahmet Kemal'i Kuça ilçesine sürgün etmiştir. Çok geçmeden, Kuça'da kalmasına da izin vermeyerek onu Ürümqi'ye götürmüş ve iki yıl hapse attırmıştır. Böylece, Doğu Türkistan'da başlatılan usul-i cedit hareketi başarıya ulaşamamış, yarı yolda sekteye uğramıştır. Bu olaydan, işgalci Çin yönetiminin, Batı Türklüğünün, özellikle Türkiye Türklerinin Doğu Türkistan'a gösterdiği ilgiden ne kadar tedirgin olduğunu da anlayabiliriz

Artuş'un İksak ilçesindeki "Kâşgar Darülmualimin" in kapatılmasıyla ceditçilere büyük bir darbe vurulmuş, toplum endişeye kapılmıştır. Batı ve Doğu devletlerinin hepsinin kalkınmaya ve muasır medeniyete yöneldiği, hükümetlerin bu yönde çaba gösterdiği bir dönemde, Doğu Türkistan'da bunun tam tersine Yang Zengşin'in "Cahil bırak, yönet" siyaseti yüzünden Kâşgar, Gulca ve Turfan vilayetlerinde yeni yeni filizlenmeye başlayan Usul-i Cedit hareketinin önü tamamen kesilmiş, bu

hareketin gelişmesine imkan verilmemiştir.

Bunlardan çok rahatsız olan Abdulkadir Damolla 1918 yılı başlarında tekrar Batı Türkistan gezisine çıkmıştır. Bu gezisi 1918 yılından 1921 yılına kadar toplam üç yıl sürmüştür. Bu süre içinde, Abdülkadir Damolla Orta Asya'daki gelişmeleri yakından gözlemlemiştir. Çeşitli siyasî grupların amaçları üzerine analizler yapmıştır. Bu esnada Oş'ta bir Özbek kadınla evlenmiş ve Abdullah adında bir erkek çocuk sahibi olmuştur.

1921 yılında Rusya topraklarında kurulan Bolşevik Hükümeti büyük devletler tarafından kabul edilmiştir. Batı Türkistan'da farklı siyasî görüşe sahip olan şahıslar, kanaat önderleri, ulemalar, aydınlar ve zenginler başka devletlere kaçmaya başlamıştır. Abdulkadir Damolla, cereyan etmekte olan bu değişikliklerden Sovyetler Birliği'nin işgali altına giren Türkistan'ın geleceğini görebilmiş, Batı Türkistan'da üç yıl durumu gözlemleyip Kâşgar'a dönmüştür.

2.8. Abdulkadir Damolla'nın Kâşgar'da Misyonerlere Karşı Mücadelesi

Abdulkadir Damolla, Batı Türkistan'dan Kâşgar'a döndükten sonra Kâşgar'daki yobazlar, gerici ulemalar ve işbirlikçi zenginlere karşı daha aktif bir şekilde mücadele etmeye başlamıştır. Onun etkisi doruk noktasına ulaşmış, yaptığı hizmetler halk arasında bir destan olarak söylenmeye başlanmıştır. Kâşgar'da ilk defa misyoner batılılara karşı büyük çaplı gösteriler düzenlemiştir.

Batılı Hıristiyan Misyonerler Doğu Türkistan'a 1892 yılında gelirler. Kafkasya'da din yayma faaliyetleriyle meşgul olan İsveç Din Derneği üyesi misyoner Höycér, Rusya ile Osmanlı arasındaki savaşta esir düşen Osmanlı Ermenilerinden yardımcısı Yuhannes Avitaranat ile birlikte 1892 yılında Kâşgar'a gelir. Onunla gelen Ermeni çok iyi derecede Türkçe bilen bir Müslümandır. Kafkasya'da Höycer ile tanıştıktan sonra Hıristiyanlık dinine girmiştir. Türkçeyi iyi bilmesi ve Müslümanları çok iyi anlaması İsveçli Misyoner Höycer'in ilgisini çeker. Höycer, Kâşgar'ın durumunu çok iyi gözlemler ve ardından İsveç'e gitiğinde, Kâşgar'ı Türkistan'a Hıristiyanlığı yayma merkezi olarak seçmeye karar verir. Sonra, bir heyet oluşturarak Högberg adlı bir papazın başkanlığında 1894 yılı Şubat ayında Kâşgar'a gelir. Onlar, 10 yıldan fazla bir zaman Uygurların dinî inançlarını değiştirmeye çalışırlar ancak İslam dininin derinleştiği Kâşgar'da başarılı olamazlar. Kâşgar halkının dinî inancını değiştirmek için halka doğrudan Hıristiyanlık propagandası yapmanın bir faydası olmadığı kanaatine varırlar, böylelikle 1906 yılında Kahire'de düzenlenen Gospel toplantısında belirlenen kurallara göre, hastaneler ve okullar açarak başarılı olabileceklerini düşünürler. Bu konuda, İsveçli diplomat Türkolog Gunnar Jarring açık bir şekilde,

"Hastane ve okul açmak misyonerlerin görevlerini yerine getirmek için köprü yapmak demektir" şeklinde yazmıştır (Yarring 1998:136). Onlar, misyonerlik faaliyetlerini sabırlı bir şekilde yürütürler, yetim ve kimsesiz çocukları sahip çıkıp onları eğitirler, onların bu misyonerlik faaliyetleri yavaş yavaş meyvelerini vermeye başlar. 1920 yılı sonlarına gelindiğinde Hıristiyan misyonerler okulunda okumakta olan Uygur çocukların sayısı yüze ulaşır. 1923 yılına gelindiğinde bu sayı 200'ü geçer.

Doğu Türkistan'daki Uygur Türklerinin bin yıldan fazla bir geçmişe sahip olan dinî inançlarının risk altına girdiği böyle bir dönemde Abdülkadir Damolla cesaretle meydana çıkmış, halkın dinî kimliğini pekiştirmek ve halkı uyandırmak için basın ve yayın çalışmalarına önem vermiştir. O, öncelikle genç nesillerin yüreğinde Misyonerlere karşı çıkma ateşi yakmıştır. Her gün ikindi namazından sonra Eyitgah Camisinde sohbet toplantıları düzenleyerek halkı misyonerlere karşı bilinçlendirmiştir. Gerici ulemalar ile yaptığı tartışmalarda Abdülkadir Damolla her zaman galip gelmiş, konuşma yeteneğiyle pek çok insanı ikna etmiştir. Uygur aydınlarına açıkça, "Âlimlerimiz üzerindeki yükün ne kadar ağır olduğunu kavramalı, Uygur alimlerin iyi emelleri yapması gerektiğini topluma iletmeli" der. Aynı zamanda, Abdülkadir Damolla *Nasihati Amma* adlı eserini tekrar yayımlayarak bütün Doğu Türkistan'a dağıtımını yapmıştır. Bu eserinde halka şöyle seslenir:

"Zaman, gaflet uykusundan uyanma zamanıdır. Cehalet içinde, bilgisiz kalma zamanı değildir, ilim öğrenme zamanıdır. Zamanı boş geçirme zamanı değil çalışma zamanıdır. İleri toplumlar göklerde uçmakta, su altında sanki yeryüzünde hareket ediyormuş gibi hareket etmekte. Biz hala gaflet uykusundayız. Uyku ölümün kardeşi ve başlangıcıdır. Bu durumda sürekli uyumanın sonucu ölümdür. Hala zaman ve fırsat vardır." (Damolla 2000:75).

Abdülkadir Damolla'nın bu eseri zamanında büyük yankı uyandırmıştır. Bu eserin etkisiyle Uygurlarda millî uyanış başlamıştır. Eski usul-i cedit ruhuna, siyasî bilincin eklenmesiyle Uygur toplumundaki uyanış daha da hızlanmıştır. Sonuç olarak, Abdülkadir Damolla'nın çabaları neticesinde sadece Kâşgar'da değil Doğu Türkistan'ın güneyindeki halkta da yeni bir ruh ve yeni bir vaziyet ortaya çıkmıştır. Halk, sadece yenilik, kalkınma ve bilimi değil vatanın ve milletin kaderini de düşünmeye ve tartışmaya başlamıştır. O ve Hüseyin Kutibidinşah Tecelli, Bahavudun Bay, Şemsettin Damollam, Sabit Abdülbaki Kemali, Kutluk Şevki ve Hacı Muhammet Ali gibi önde gelen aydınlar ayrı amaçla çaba göstermişler, fedakar ve millî şura sahip öğrenciler yetiştirmişlerdir. O dönemde Kâşgar'da "Yaş Keşkerlikler" (Genç Kâşgarlılar) adlı bir ceditçi gençlik grubu ortaya çıkmıştır. Bu grubun düzenlediği çeşitli etkinlikler Kâşgar'da yeni bir canlılık ortaya çıkarmıştır. Kağılık'tan Kâşgar'daki gelişmeleri yakından takip eden tanınmış şair ve Uygurların Lokman Hekim'i Hüseyincan Kutbiddinşah Tecelli, Abdülkadir Damolla'dan eğitim

almakta olan Gumalı öğrencisi Abducelil'e yazdığı bir mektubunda: "Gazi'nin gayretinden ortaya çıkan kavgaları bana yaz" demiştir. Bu mektup, Abdulkadir Damolla'nın Kâşgar'da başlattığı toplumsal reform hareketinin artık Uygur toplumunun gündemine taşınmış bir konu olduğunu gösterir.

1920'li yılların başlarında Büyük Britanya İmparatorluğu ile Sovyetler Birliğinin yayılmacı siyaseti Kâşgar'ın durumunu karmaşık bir hâle getirdi. Abdulkadir Damolla'nın ceditçilik hareketleri bu ülkeleri rahatsız etmeye başladı. 1924 yılında öğrencilerini toplayan Abdulkadir Damolla İsveçli misyonerlere karşı bir gösteri düzenledi. Zéng Wénwu, 1936 yılında Çin'in başkenti Nanjing'de yayımladığı *Çin'in Batı Elini İdare Etme Tarihi* adlı kitapta şöyle yazar:

"Minguo'nun 12. yılında (1924) Kâşgar müftüsü Abdulkadir Damolla Hıristiyanlık dininin Kâşgar'da hızlı yayıldığını görmüş, Müslümanları uyandırmak amacıyla bir dergi çıkarmak istemiş, bunun için de hükümete bir dilekçe sunmuştur, ancak hükümet buna izin vermemiştir. Buna karşın, Abdulkadir Damolla talebelerine duvar yazıları hazırlatmış ve bu yazıları camiler, sokaklar ve caddeler üzerindeki duvarlara yapıştırmıştır. Bu duvar yazılarını çok sayıda kişi okumuş ve bunun etkisi çok büyük olmuştur. Bu gibi halkı uyandıran etkinlikler sonucunda Kâşgar'daki gençler ve öğrenciler ellerindeki çeşitli dövizlerle sloganlar atarak gösteriler düzenlemişlerdir. Onlar, misyonerlerin propaganda aletlerine saldırmışlardır. Bu olaylar Kâşgar halkı arasında büyük tesir yaratmıştır. Bunu gören Kâşgar'daki İngiltere, İsveç ve Sovyetler Birliği konsolosları korkmuşlardır. Gösterinin düzenlendiği günün ertesi günü Abdulkadir Damolla, Mamut Hacim ve Yakup Hacim başta olmak üzere 30 Uygur 40 gün hapse atılmıştır." (Rozi 2003:90)

2.9. Abdulkadir Damolla'nın Suikast İle Öldürülmesi

Bir vatansever, yenilikçi, eğitimci, fedakar önder ve düşünür olan Abdulkadir Damolla 14 Ağustos 1924 günü sabaha doğru Kâşgar şehrindeki evinde bir kiralık katil tarafından gerçekleştirilen suikast sonucu öldürülür. Türk dünyası için büyük bir kayıp olan bu olay kısa zaman içinde bütün Türkistan'da duyulur. Olaydan sonra Kâşgar'daki yenilikçiler ve destekçilerin çoğu tutuklanır, aydınlardan bazıları Taşkent, Andican ve Karako'l'a, bazıları ise İli vilayetine bazı aydınlar ise Çin'in Şanghai şehrine göç ederek kurtulur. Abdulkadir Damolla'nın ölümünden dolayı Kâşgar halkı mateme boğulur. Kutluk Şevki, Memteli Efendi ve Şemşidin Damolla gibi tanınmış şairler Abdulkadir Damolla'nın vefatıyla ilgili derin üzüntülerini dile getiren şiirler yazmışlardır:

<i>Éting bekmü çiraylık</i>	Adın ne kadar güzel
<i>Abdulkadir emesmu?</i>	Abdülkadir değil mi?
<i>Helkimizge yol başlap,</i>	Halkımıza önderlik yapıp
<i>Ömrüng ötken emesmu?</i>	Ömrün geçti değil mi?
<i>Damollam ölüp ketti,</i>	Damollam vefat etti
<i>Taliplar yetim kaldı</i>	Talebeler yetim kaldı
<i>Sen yaşığan bu yurtta</i>	Senin yaşadığın bu memlekette
<i>Şeytanu rejim kaldı.</i>	Şeytanî rejim kaldı.
<i>Damollam şehit boldı,</i>	Damollam şehit oldu,
<i>Yatar jayı bihiş boldı</i>	Mekânı cennet oldu
<i>Damollamğa Keşkerlik</i>	Damolla'ya Kâşgarlılar
<i>Köp yiğlap bihuş boldı</i>	Çok ağladığından bayıldılar.

Uygur çağdaş ideolojisinin temellerini atan, Uygur ceditçi düşüncesini Kâşgar'da yayan ilk reformcu Abdülkadir Damolla'nın öldürülmesi Uygur toplumu için çok büyük bir kayıp olmuştur. Abdülkadir Damolla Seidiye Yarkent Uygur Hanlığı'nın devrilmesinden itibaren 300 yıl boyunca gaflet uykusunda olan Uygur halkını uyandırmıştır.

Uygur aydınları Abdülkadir Damolla'nın ideolojisinin ve Uygur toplumuna katkısının çok büyük olduğunu ortaya koymuştur. Prof. Azat Sultan ile Nurmemet Zaman'ın yazdığı "20. Yüzyıl Uygur Edebiyatı Tarihi" adlı kitabın on birinci sayfasında onunla ilgili olarak şu bilgiler vardır: "Abdülkadir Damolla tanınmış bir kanaat önderi, yenilikçi bir eğitimci ve aynı zamanda çağdaş Uygur edebiyatının kurucusudur. 20. yüzyıl başlarında Doğu Türkistan'da Kâşgar merkezli yürütülen yenilikçi ve reformcu hareketin önderliğini yapmış, aynı zamanda Uygur ideolojisinin şekillenmesine önderlik etmiştir." (Sultan 2001:18). Adı geçen kitapta Abdülkadir Damolla ile ilgili şunlar da vurgulanmıştır: "Abdülkadir Damolla çağdaş Uygur edebiyatı tarihindeki bir yıldız, aynı zamanda bir anahtardır. Çağdaş Uygur edebiyatındaki emperyalizme, feodalizme ve cehalete karşı çıkma, bağımsızlık, özgürlük, eşitlik, kalkınma ve demokratik taleplerde bulunma gibi değerler Abdülkadir Damolla ile başlamıştır."

3. Sonuç

Kazan ile Kırım merkezli Ceditçilik hareketi Doğu Türkistan'da 19. yüzyılın sonlarından itibaren etkisini göstermeye, 20. yüzyılın başlarında ise yükselmeye başlamıştır. Doğu Türkistan'da önceleri eğitimde bir yenileşme hareketi olarak başlayan bu hareket sonradan din, dil, edebiyat, kültür ve siyaset gibi diğer alanlara doğru yayılmış, ciddi anlamda sosyal, kültürel ve politik sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Eğitimde Abdulkadir Damolla, Ahmet Kemal İlkul, Mehmet Ali Tevfik gibi önde gelen ceditçilerin girişimleri ve çabalarıyla başlayan reform hareketi kısa zamanda Doğu Türkistan'ın hemen hemen bütün bölgelerine yayılmış, 1930'lu yıllara geldiğinde ise Usul-i Cedit okullarının sayısı binleri bulmuştur. Bu okullarda yetişen öğrenciler sonradan çağdaş Uygur toplumunun inşasında önemli roller üstlenmiştir. 20. yüzyıl başlarında Kâşgar merkezli başlayan yenilik ve reform hareketinin önderliğini yapan Abdulkadir Damolla'nın Usul-i Cedit hareketi engellenmiş olsa da, o, Uygur ideolojisinin şekillenmesine önderlik etmiştir. Ayrıca, Ceditçilik hareketi çağdaş Uygur edebiyatının meydan gelmesini de sağlamıştır. Çağdaş Uygur edebiyatındaki emperyalizme, gericiliğe ve cehalete karşı çıkma, bağımsızlık, özgürlük, eşitlik, kalkınma ve demokratik taleplerde bulunma gibi değerler Abdulkadir Damolla ile başlamıştır. Ceditçiliğin din üzerinde de önemli etkileri olmuştur. Abdulkadir Damolla gibi reformist din adamları Usul-i Kadim'e karşı Usul-i Cedit'i, mutaassıplığa karşı ilericiyi, cehalete karşı ilmi savunmuşlardır. Halkın İslam dinini daha iyi anlaması için kitaplar hazırlamışlardır. Ceditçilik hareketinin önemli politik sonuçlarından biri de Türkçülük ve Milliyetçilik hareketleridir. Türkçülük ve Milliyetçilik hareketleri Uygur Türklerinin millî ve siyasî kimlik bilincini güçlendirmiş, milletleşme sürecini hızlandırmıştır. Uygur Türkleri bu millî ve siyasî bilinçle Çin sömürgeciliğine, eşitsizliğe, haksızlığa, adaletsizliğe karşı mücadele etmişlerdir.

Kaynaklar

- ÇEN H, ÇEN,Ç. (2004) *Şinjangning Min Guo Devridiki Tarihi*. Ürümçi Şinjang Halk Neşriyatı.
- DAMOLLA, A. (2000) "Nasihati Amma" *Şinjang Medeniyeti Dergisi*, sayı 1, s. 70-80.
- DAMOLLA, A. (2002) *Miftahul-Edep*. Ürümçi:Ürümçi Şinjang Halk Neşriyatı.
- HİKMET BEY, A. (1999) *Asya'da Beş Türk*. İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- İLKUL, A. (1998) *Çin Türkistan Hatıraları*. İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- LUİS, L. (2009) *Bilinmeyen İç Asya*. Pekin Milletler Neşriyatı.
- OYIŞI, Ş. (2000) "Kâşgar'daki Yeniliğe Geçiş Hareketi", *Şinjang Tezkereçiliği Dergisi*, sayı 2, s. 24-32.
- ROZİ, B. (2003) *Yengi Maarip Bayrakdari-Abdulkadir Damolla*. Ürümçi:Şinjang Halk Neşriyatı.

- ROZİ, Y. (2010) "20-Esirdiki Tunci İslahatçı", *Şinjang Mediniyiti Jurnili*, sayı 5, s. 34-45.
- SULTAN, A. (2001) "20-Esir Uyğur Edebiyatining Umumiy Ehvali", *İlmiy Maqaliler Toplimi, Ürümçi Şinjang Üniversitesi Neşriyati*, s. 18-27.
- SULAYMAN, E. (2021) "Buharada Ötken 8 yıl: Abdükadir Damollaning Ouuş Hayati", *Radio Free Asia*, 5 Ocak. (<https://www.rfa.org/uyghur/yoruq-sahillar/abduqadir-damolla-01052021185925.html>).
- Şinjangning Kiskiçe Tarihi (2000). Ürümçi Şinjang Halk Neşriyati (Grup çalışması).
- TÖMÜR, H. (1990) *Abdülkadir Damolla Hekkide Kisse*. Ürümçi: Şinjang Yaş-Ösmürler Neşriyati.
- YULTIZI, U. (2001) *Gulca Şehri İkinci Orta Okulunun Kuruluşunun 100 Yıllığına Armağan* olarak yazılmış bir kitap.
- YAOŞEV, N. (2005) "Uygurlar Yurtiğa Ziyaret" *Miras* Dergisi, sayı 1, s. 30-38.
- YARRING, G. (1998) *Kaşgerge Kayta Seper*. Ürümçi: Şinjang Halk Neşriyati.

Erkin Emet <https://orcid.org/0000-0001-6703-5150>

Doç.Dr. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Öğretim Üyesi.

Adres: Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Sıhhiye, Ankara/Türkiye.

eposta: emeterkin4@gmail.com

Yazı bilgisi:

Alındığı tarih: 7 Mayıs 2021

Yayına kabul edildiği tarih: 2 Haziran 2021

E-yayın tarihi: 10 Ocak 2022

Çıktı sayfa sayısı: 19

Kaynak sayısı: 16